

## İSLAM DÜŞÜNCESİNİN ŞEKİLLENMESİNDE ERKEN DÖNEM ÇEVİRİ HAREKETLERİ VE İBNÜ'L- MUKAFFA'NIN ROLÜ

Büşra BİLGİN\*

### ÖZ

Bu makale, 7. yüzyılın ortalarında İslam dünyasında başlayan çeviri hareketlerini, yalnızca metin aktarımı olarak değil, farklı düşünce gelenekleri arasında gerçekleşen yapısal ve felsefi bir dönüşüm olarak ele almaktadır. Özellikle İran ve İskenderiye merkezli entelektüel havzalar üzerinden yürütülen bu faaliyetler, İslam felsefesinin erken dönem oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Sasani siyaset düşüncesi ve Pers etik mirasını İslamî bağlamda yeniden yorumlayan İbnü'l-Mukaffa', bu sürecin en önemli figürlerinden biridir. Makale, Arapların İran'ı fethinin tam anlamıyla bir kültürel silinmeye yol açmadığını vurgulamaktadır. Aksine, İbnü'l-Mukaffa' gibi yeni Müslüman olmuş İranlı entelektüeller, önceki entelektüel miraslarını İslam geleneğine entegre etmişlerdir. Böylece Zerdüştlük, Maniheizm ve Pers siyasi ideolojisinin unsurları, İslam ahlak ve siyaset düşüncesini dolaylı biçimde etkilemiştir. İbnü'l-Mukaffa'nın Kelile ve Dimne ve Risâletü's-Sahâbe gibi eserleri, sadece kültürel aktarım değil, aynı zamanda İslam siyaset felsefesinin kavramsal temellerini kurma çabası olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda İskenderiye temelli Yeni Platonculuk gibi Helenistik öğretilerin İslam düşüncesine aktarımı, Beytü'l-Hikme gibi kurumlarla sistematikleştirilmiştir; çeviri, burada felsefi yeniden inşanın aracına dönüşmüştür. Makale, bu çevirilerin ideolojik yönüne de dikkat çekerek, Zerdüş't ve Sasani mirasının İslam dünyasında felsefi mesruiyet kazandığını savunmaktadır. İbnü'l-Mukaffa' örneği üzerinden, çevirinin bir bilgi aktarımı değil, aynı zamanda entelektüel ve kavramsal bir müzakere olduğu ortaya konmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** İslam Felsefesi, İslam Entelektüel Tarihi, Çeviri Hareketleri, İbnü'l-Mukaffa', Kültürel Aktarım.

### THE ROLE OF EARLY TRANSLATION MOVEMENTS AND IBN AL-MUQAFFA IN THE FORMATION OF ISLAMIC THOUGHT

#### ABSTRACT

This article approaches the translation movements that began in the middle 7th century in the Islamic world not merely as acts of linguistic transmission but as structural and philosophical transformations that facilitated intellectual exchange between civilizations. Focusing on the intellectual centers of Iran and Alexandria, the study explores how these translations played a formative role in the development of early Islamic philosophy. One of the central figures in this process is Ibn al-Muqaffa, who reinterpreted the political and ethical legacy of the Sasanian Empire within an Islamic framework. His works—most notably *Kalila wa Dimna* and *Risalat al-Shahaba*—are presented not only as cultural transmissions but also as efforts to construct the conceptual foundations of Islamic political philosophy. The article also traces the entry of Hellenistic traditions, particularly Neoplatonism, into Islamic thought, which was later institutionalized through scholarly centers like the Bayt al-Hikma. These translation activities were not ideologically neutral; they often functioned as vehicles for embedding pre-Islamic Persian worldviews into the Islamic intellectual sphere. Through the case of Ibn al-Muqaffa, the article argues that translation was not simply the transfer of texts, but a complex process of philosophical negotiation and conceptual reconstruction.

**Keywords:** Islamic Philosophy, Islamic Intellectual History, Translation Movements, Ibn al-Muqaffa, Cultural Transmission.

\* Dr. Öğretim Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.  
E-Posta: [busracosanay@artvin.edu.tr](mailto:busracosanay@artvin.edu.tr), ORCID: 0000-0002-2918-6131, Artvin/Türkiye.

## Giriş

İslam dünyasında çeviri faaliyetleri ilk kez Emevîler döneminde (661–750) başlamıştır. Bu dönemde Arapçanın resmî dil olarak kabul edilmesiyle birlikte, farklı dillerdeki metinlerin Arapçaya çevrilmesine yönelik yoğun bir süreç başlatılmıştır. Bu süreç, yalnızca bir dil politikası değil; aynı zamanda farklı kültürlerin bir araya gelerek etkileşimde bulunduğu bir dönem olarak da değerlendirilebilir. Nitekim Basra ve Kûfe gibi ilim merkezlerinde Müslüman Araplar; Yahudi, Hristiyan, Medî ve İranlı topluluklarla temas halindeydi. Suriye'deki Hristiyan okulları ise bu dönemin entelektüel üretiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, İslamî ilimlerin gelişimi, söz konusu merkezlerde Helenistik-Hristiyan ve İran etkilerinin sentezlendiği bir zeminde şekillenmiştir. Emevîler döneminde İslam düşüncesi üzerinde özellikle İran kültürünün etkisi belirgin iken, Abbâsîler döneminde bu etki Yunan düşüncesine yönelmiştir.<sup>1</sup>

## 90

Abbâsî halifeleri (750–1258), çeviri hareketlerine büyük önem vermiş ve bu alanda kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde çeviri faaliyetleri iki safhada değerlendirilir: Birinci safha, Abbâsîlerin iktidara gelişinden Halife Me'mûn'un tahta çıkışına kadar olan süreci (750–813) kapsamaktadır. Bu dönemde çok sayıda eser, büyük ölçüde Hristiyan, Yahudi ve sonradan İslam'ı kabul etmiş çeşitli mütercimler tarafından tercüme edilmiştir. İkinci safha ise, Halife Me'mûn ve onu takip eden halifeler döneminde, Bağdat'ta kurulan Beytül-Hikme gibi kurumlar etrafında yoğunlaşmış ve Arapça konuşan araştırmacıların felsefi ve ilmî çalışmalarına zemin hazırlayacak kaynakların tercümesine yönelik sistemli çabalarla sürdürülmüştür.<sup>2</sup> Bu süreçte, İslam dışı İran, Yunan ve Hint düşünce ve inanç sistemleri İslam düşünce geleneğiyle temasa geçmiştir. Böylelikle İslam medeniyeti, çeşitli kültür ve inançların harmanlandığı özgün bir yapıya dönüşmeye başlamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, bu süreç içerisinde Ön Asya kökenli bir entelektüel olan İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 759) rolünü ve katkısını incelemektir.

İbnü'l-Mukaffa', İran'ın Müslümanlar tarafından fethi sonrasında, birçok dinî ve kültürel unsuru içinde barındıran Sasani mirasının İslam düşüncesine entegre edilmesinde öncü bir figürdür. Zerdüştlüğe mensup olarak yetişmiş olan

<sup>1</sup> Cavit Sunar, *İslâm Felsefesi Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967, 17.

<sup>2</sup> De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çeviren. Yaşar Kutluay - Hüseyin Yurdaydın, İstanbul: Pınar Yayınları, 2023, 97.

İbnü'l-Mukaffa', Sasani kültürü ve yönetim sistemine vakıf bir entelektüeldi. Müslüman olduktan sonra bu birikimini, yaptığı çeviriler aracılığıyla İslam kültürüne aktarmıştır. Dönemin önemli siyaset ve bürokrasi figürlerinden biri olan Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 775) kâtipliğini yapmış; birçok klasik eserin Arapçaya kazandırılmasında rol almıştır. İbnü'l-Mukaffa', Emevî halifeliğinin sonu ile Abbâsî halifeliğinin kuruluşuna tanıklık etmiş olması nedeniyle, her iki dönemin mütercimleri arasında değerlendirilebilecek nadir şahsiyetlerden biridir.

Abbâsîler, Emevî hanedanlığını sona erdirdikten sonra yalnızca Araplar ile sonradan İslam'ı kabul eden halklar arasında eşitlik sağlamakla kalmamış; yönetime dair destekçilerini de büyük ölçüde İran kökenliler arasından seçmişlerdir.<sup>3</sup> Bu bağlamda İbnü'l-Mukaffa', sadece yaptığı çevirilerle değil, aynı zamanda Abbâsî halifelerine yönetim ve siyaset konularında sunduğu danışmanlıklarla da öne çıkmıştır. Bu yönüyle İbnü'l-Mukaffa', hem İslam dünyasında ilk çeviri faaliyetlerinin başlamasında hem de İslam siyasi ve ahlâk düşüncesinin biçimlenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Onun entelektüel mirasını anlamak, Zerdüştlük, Maniheizm, Mecûsîlik, Hint düşüncesi, Sasani geleneği, Pers kültürü ve Helenistik unsurların İslam düşüncesi üzerindeki etkilerinin başlangıç noktalarını kavramak açısından da kritik önemdedir.

Çeviri hareketlerinin niteliği, aynı zamanda İslam medeniyetinin hangi kültürel ve entelektüel geleneklerden beslendiğini göstermesi açısından da değerlidir. Öte yandan, İbnü'l-Mukaffa'nın İslam düşüncesi üzerindeki etkisi, özellikle "Acem etkisi" şeklinde adlandırılan fenomenin kökenlerini anlamak açısından da anahtar bir rol oynamaktadır. İslam tarihi kaynaklarında İbnü'l-Mukaffa'ya, dönemin zındık hareketine mensup bir Acem âlimi olarak atıfta bulunmaktadır. Zındıklık hareketinin etkili olduğu Belh'ten Nişâbur'a kadar olan bölgede çok sayıda dinî ve fikrî akım, rekabet halinde varlığını sürdürmekteydi.<sup>4</sup> Bu ortamda, İbnü'l-Mukaffa' da eski inancının izlerini taşıyan bir entelektüel olarak zındıklıkla ilişkilendirilmiştir.

Taberî'nin *Tarih* adlı eserinde, Halife Mehdi döneminde semavî hiçbir dine inanmayan, kelâmcılar tarafından "dehrîler" olarak adlandırılan ve çoğunluğu Mecûsî olan bir zındık grubunun ortaya çıktığı; İbnü'l-Mukaffa'nın da bu gruba

<sup>3</sup> Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çeviren. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999, 189.

<sup>4</sup> Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çeviren. Yusuf Selman İnanç, İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2022, 154.

dâhil edildiği aktarılır. Yine de, Taberî'ye göre İbnü'l-Mukaffa', edebî dil yeteneği, güzel konuşma ve yazma becerisiyle öne çıkan isimlerden biridir.<sup>5</sup> İbn Haldûn (ö. 1406) da *Miftâhu'l-İber* adlı eserinde, Müslüman görünüp gerçekte küfrünü gizleyenlere "zındık" denildiğini belirtir.<sup>6</sup>

İbnü'l-Mukaffa'ya atfedilen bazı metinlerdeki akılcı ve İslam karşıtı yorumlara rağmen, onun dini bir zorunluluk ve toplumsal düzen aracı olarak benimsediği görülmektedir.<sup>7</sup> Belâzürî'nin aktardığına göre İbnü'l-Mukaffa' kâtipliğini yaptığı İsâ b. Ali'ye bir gece İslam'a geçmek istediğini, kalbinin İslam sevgisiyle dolduğunu ve Mecûsîlikten nefret ettiğini ifade ederek Müslüman olduğunu beyan etmiştir.<sup>8</sup> Ancak bu durum, onun önceki kültürel ve inançsal birikimini tamamen terk ettiği anlamına gelmemektedir. Zira o dönemde çok dinli bir toplumsal yapı içinde din değiştirme süreçleri çoğunlukla aşamalı olarak gelişmekteydi. Müslüman ilahiyatçılar da diğer dinlerden gelen kişilerin zahiren Müslüman görünüp eski inançlarını içten içe sürdürdüklerinin farkındaydılar.<sup>9</sup>

O dönemin birçok mütercimi gibi İbnü'l-Mukaffa' da çeviri faaliyetlerini yalnızca bilimsel amaçlarla değil, aynı zamanda kendi düşünsel perspektifini aktarma ve yayma çabasıyla gerçekleştirmiştir. Her ne kadar edebiyat, tıp, bilim ve felsefe gibi alanlarda yoğun çeviriler yapılmış olsa da bu faaliyetlerin dinî etkileri göz ardı edilemez. Çevirmenlerin çoğu farklı dinî ve kültürel kökenlerden gelmekteydi ve bu durum, çevirilerin İslam düşüncesi üzerindeki etkisini daha da anlamlı kılmaktadır. Bu bağlamda İbnü'l-Mukaffa', İslam dünyasında çeviri hareketlerinin başlangıcını ve bu hareketler aracılığıyla farklı hikmet ve inançların İslam düşüncesine etkilerini kavramak açısından temel bir örnektir. Bu amaç doğrultusunda çalışma, İslam tarihi kaynakları ile çeviri hareketlerinin İslam düşüncesiyle etkileşimini ele alan akademik literatür ve İbnü'l-Mukaffa'ya dair kaynaklar ışığında yürütülmektedir.

<sup>5</sup> Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, çeviren. M. Faruk Gürtunca, İstanbul: Sağlam Yayınları, Tarihsiz, c. 4,439.

<sup>6</sup> İbn Haldun, *Miftâhu'l-İber (İber'in Anahtarı: İnsanlık ve Peygamberler Tarihi'ne Giriş)*, çeviren. Abdullatif Suphi Paşa, sadeleştiren. Emine Öztürk-Orhan Gültekin, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2023, 302.

<sup>7</sup> Istvan T. Kristo-Nagy, "Reason, Religion and Power Ibn al-Muqaffa", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 62/3 (Ekim 2009), 288.

<sup>8</sup> Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf (İslâm Tarihinde Öncü Şahsiyetler)*, çeviren. Musa k. Yılmaz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021, c. 2, 664.

<sup>9</sup> Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çeviren. Yusuf Selman İnanç, İstanbul: Kronik Kitap, 2022, 154.

## 1. İran'da Çeviri Hareketleri ve İbnü'l-Mukaffa'

Alexander Gibb, M.Ö. ikinci yüzyıldan itibaren İran'ın Araplar tarafından fethine kadar geçen sürede, Orta Asya'daki İran ve çevre bölgelerin siyasi ve kültürel kargaşa içinde olduğunu belirtir. Bu süreçte İran'ın kültürel, siyasi ve dini açıdan birçok medeniyetle etkileşime girdiği ve çeşitli kültürel unsurlara ev sahipliği yaptığı ifade edilmektedir. Bölge, önce Büyük İskender'in fetihleri sonucu Helen kültüründen etkilenmiş, ardından Türkistan'da Budizm'in yayılmasıyla bu inanç ve kültürden de beslenmiştir. Beşinci yüzyılın ortalarından itibaren İran toplumunun Türklerle karşılaşması ve bu topluma karşı mağlup olmasıyla birlikte, eski Türk inancı ve kültürü de İran üzerinde belirgin etkiler bırakmıştır. 640'lı yıllarda başlayan Arap fetihleri, İran'ın Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle sonuçlanmış ve bu durum Sasani İmparatorluğu'nun sonunu getirmiştir.<sup>10</sup> Bu bağlamda, "Sasani İmparatorluğu ve onunla birlikte, ulusal bir inanç olan Zerdüştlük dini, hanedanın son zayıf hükümdarı III. Yazdicerd'in elinden alınmıştır. Böylece, 415 yıl boyunca Pers İmparatorluğu'nu yöneten I. Erdeşir, II. Şapur, Nuşirvan ve II. Hüsrev'in hanedanlığı MS 641'de sona ermiştir."<sup>11</sup>

Arap İslam devleti, her türlü dış etkiden bağımsız bir biçimde Medine'de doğmuştur. Ancak İslam başkentinin Medine'den Şam'a taşınmasıyla birlikte, İslam Orta Asya'ya yayılmaya başlamıştır. Bu bağlamda Emevî Devleti'nin kurulması ve özellikle Muaviye sonrasında halifelerin Farislerle olan etkileşimleri, hem Fars kültürüne İslam'ın tesir etmesine hem de Farisî kültürün Arap kültürüne ve dolayısıyla İslam düşüncesine etkide bulunmasına yol açmıştır. Bu kültürel etkileşim özellikle tercüme edilen metinler ve mütercimler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Câbirî, bu süreci değerlendirirken "bu alanda kendiliğinden ortaya çıkan varsayım, mektup yazıcılığındaki üslup içerikli gelişmenin, yani 'teressül' olgusunun, Emevî devlet yapısında meydana gelen niteliksel dönüşümün bir sonucu olduğudur; gözlemlenen Farisî etki ise bu dönüşümün neticesidir"<sup>12</sup> demektedir. Câbirî özellikle divanlarda görev yapan kâtiplerin Farsça bilmesini ve divanların Farsça tutulmasını bu etkinin bir göstergesi olarak ele alır. Daha sonra bu metinlerin Arapçaya çevrilmesiyle, bu

<sup>10</sup> Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çeviren. Hasan Kurt, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019,17-20, 33.

<sup>11</sup> William Sandys Wright Vaux, *Persler: Parthlar, Sasaniler*, çeviren. Berna Asuman Uzun, İstanbul: Say Yayınları, 2022, 154.

<sup>12</sup> Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Ahlâkî Aklı: Arap Kültüründeki Değer düzenlerine Yönelik Çözümleyici Eleştirel Bir Araştırma*, çeviren. Muhammet Çelik, İstanbul: Mana Yayınları, 2019, 177.

belgelerin sadece idari terimlerden ibaret olmadığı; Farişî edebiyatına ait örneklerle donatıldığı, Farişî ahlâk ve siyaset düşüncesinin İbnü'l-Mukaffa' gibi mütercimler aracılığıyla İslam düşüncesine taşındığı açıkça görülmüştür.<sup>13</sup> Nitekim tarihsel kaynaklar İbnü'l-Mukaffa'yı Farsçadan Arapçaya çeviri yapan ilk kişi olarak kaydetmektedir.<sup>14</sup>

Suçin, Emevîler döneminde Pehlevice ya da Farsçadan yapılan tercümelerin oldukça yaygın olduğunu belirtmektedir. Bu çevirilerin bir kısmı, tıpkı Şam'da Yunanca tutulan divan kayıtlarında olduğu gibi, imparatorluğun genişlemesine paralel olarak gelişen yeni yönetim sisteminin gereksinimlerinden kaynaklanmıştır. Diğer bir kısmı ise Pers krallarının biyografileri, hikmetli sözleri ve genel anlamda edebî metinleri kapsamaktadır. Zaman zaman astroloji içerikli eserlerin de çevrildiği görülmekte olup, bu tür metinlerin Zerdüşçü Sasani ideolojisini yeniden canlandırma amacı taşımaktadır.<sup>15</sup> Gutas'a göre "bu ideolojiye göre bütün bilimler aslında Zerdüşterin kutsal kitabı Avesta'dan doğmuştu."<sup>16</sup> Bu anlayışa göre, Yunanca yazılmış tüm kitaplar da Avesta'nın birer parçasıydı; çünkü bu kitaplar, İskender'in İran'ı yağmalaması sırasında ele geçirilip Yunanistan'a taşınmış, orada öğrenilmişti. Dolayısıyla bu eserlerin yeniden çevrilmesi, eski Pers biliminin canlandırılması anlamına gelmekteydi.<sup>17</sup> Bu görüş bir mitolojik anlatıya dayandırılmaktaydı: Araplar ile Yunanlılar akraba iki halk olarak kabul ediliyor, Yunanlıların atası Yûnân ile Arapların atası Kahtân'ın kardeş olduklarına inanılıyordu. Bu mite göre, Yûnân'ın soyundan gelenler Yemen'den Mağrip'e göç etmiş, zamanla dilleri Frenk ve Rum etkisiyle değişmiş ve böylece Araplarla iletişimleri kesilmiştir. Bu nedenle, aynı kökten gelen bilginin öz yurduna dönüşü ancak çeviri yoluyla gerçekleşebilirdi.<sup>18</sup>

İran'ın fethiyle birlikte bu kültürel etkiler derinleşmiş ve çeviri faaliyetleri tarihsel olarak en verimli dönemini yaşamıştır. Ancak İslam'ın bölgeye girmesi İran'ın kültürel geçmişinin tamamen silinmesiyle sonuçlanmamıştır. Bilakis, dini ve kültürel hafıza varlığını sürdürmüştür; Zerdüştlük, Maniheizm ve Mazdekizm

<sup>13</sup> Câbirî, *Arap Ahlâkî Aklı*, 177.

<sup>14</sup> Said el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, çeviren. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, 138.

<sup>15</sup> Mehmet Hakkı Suçin, *Dünden Bugüne Arapçaya Çevirinin Serüveni*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012, 32.

<sup>16</sup> Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu*, çeviren. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017, 36.

<sup>17</sup> Gutas, *Yunanca Düşünce*, 51.

<sup>18</sup> Suçin, *Arapçaya Çevirinin Serüveni*, 35.

gibi inanç sistemlerinin etkileri silinmemiştir. İran dili binlerce insanın dilinde yaşamaya devam etmiş, Arapçayla kavramsal ve sözcüksel etkileşim sürdürülmüştür. Böylece, yerel ölçekte kalmış olan İran ve Arap mirasları birleşerek dünya çapında bir medeniyetin temelini oluşturmuştur.<sup>19</sup> Abbâsîlerin 750 yılında Emevîlere karşı kazandığı zaferde İranlılar belirleyici bir rol oynamış, bu topluluk içerisinde evlilik ve kültürel asimilasyon yoluyla İranlılaşmış Müslüman Araplar, İslamiyet'i benimsemiş Araplaşmış İranlılar ve Zerdüştlüğe bağlı kalan kesimler bulunmaktaydı. Ayrıca, Sasanilerden kalma Yahudi ve Arami Hristiyan topluluklar da bu etkileşim sürecinde yer almıştır. Bu gruplar arasında Sasani kültürünün dinî ve din dışı unsurları belli ölçüde varlığını korumuştur.<sup>20</sup>

Fethedilen diğer bölgelerde olduğu gibi, Araplar ve Farslar arasında karşılıklı bir etkileşim yaşanmıştır. İranlı esirler Arap evlerinde istihdam edilmiş, zamanla Farslar İslamiyet'i kabul ederek Arapçayı öğrenmiş, böylece inançlar ve düşünce yapıları kaynaşmıştır. Hilâfetin Bağdat'a taşınmasıyla birlikte Fars etkisi daha da belirginleşmiş, İranlılar devlet yönetiminde etkin roller üstlenmiş, vezirlik gibi yüksek makamlara gelmiştir. Zamanla milliyetçi eğilimler artmış, Farslar kendi tarihsel miraslarını hatırlayarak siyasi tarihlerine yönelmiş ve eski bilgeliği yeniden keşfetmeye çalışmışlardır. Hatta bazı Müslüman Farslar, önceki dinlerine dönme eğilimi göstermiştir.

İbnü'l-Mukaffa' gibi mütercimler aracılığıyla, İslam tarihinde milliyetçilik ve kabilecilik temelli Şuûbî hareketi ortaya çıkmış; bazı gruplar kendi kültürlerini Arap kültürüne üstün göstermeye çalışmıştır. Bu çabanın bir sonucu olarak, İran düşüncesini yeniden canlandırmaya ve İslam dünyasında tanıtmaya yönelik çeviri faaliyetleri başlamıştır. Çevrilen metinlerin çoğunluğu eski dinî inanışlar, edebî eserler ve İran siyasi tarihine dair kaynaklardan oluşmaktadır.<sup>21</sup> Şuûbiyye hareketi, yalnızca bir etnik/kültürel savunma değil, aynı zamanda bir *medeniyet felsefesi* inşası çabası olarak da okunabilir. Arap merkezli kültürel üstünlük iddialarına karşılık, İbnü'l-Mukaffa'nın yazılarında görülen İranî değerler, evrensel akıl, erdemli yönetici ve kozmopolit kültür gibi felsefî ideallerle temellendirilmiştir.<sup>22</sup> Dönemin meşhur Arap edibi ve düşünürü Câhız,

<sup>19</sup> Andre Miquel, *Doğuşundan Günümüze İslâm Medeniyeti*, çeviren. Ahmet Fidan ve Hasan Menteş, İstanbul: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2003, 140.

<sup>20</sup> Gutas, *Yunanca Düşünce*, 43.

<sup>21</sup> Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, 94-95.

<sup>22</sup> İbnü'l-Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu*, çeviren. Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Şuûbîler hakkında şu ifadeyi kullanır: “Bu Şuûbîlerden daha kötü, dine düşman, dine zarar veren, inatçı ve boş kimse görmezsin. Kalplerini rahatlatan, içlerinde birikmiş olan haset ve kötülük ateşini ortaya koymaktır.”<sup>23</sup> Bu ifade, Arapların İran’ı fethetmesine ve Farsların İslamiyet’i kabul etmesine rağmen, İran kültürünün güçlü etkisinin sürdüğünü göstermektedir. Bu etkinin bir yansıması olarak, İran halkı geçmişine yönelmiş, ulusal tarihini derleme, çevirme ve yeniden inşa etme çabalarına hız vermiştir. Arap nesir edebiyatının öncülerinden olan İbnü'l-Mukaffa', Sasani döneminin sonlarına doğru derlenmiş olan *Hitâynâme* (Hükümdarlar Kitabı) adlı eseri Arapçaya çevirmiştir.<sup>24</sup> Bu eser, daha sonraları Şehnâme'nin müellifi Firdevsî gibi şairlerin dikkatini çekmiş ve Fars kültürüne ait destan geleneği yeniden canlandırılmıştır.

Çağdaş İslam düşünürü Ali Şeriatî, İslam'ın ilk iki yüzyılına dair yaptığı değerlendirmede, İslam medeniyetinin doğrudan İran medeniyetinin yerini aldığını söylemenin mümkün olmadığını ifade eder. Ona göre, söz konusu dönemde Sasani, Sami, İslamî, Yunan, Batı, eski İsrail ve çağdaş unsurların bir araya gelmesiyle karma bir medeniyet yapısı oluşmuştur. Bu bağlamda, tarih sahnesinde “İslam Medeniyeti” olarak tanımlanan yapının aslında çok kültürlü ve evrensel nitelikte bir medeniyet olduğu görülmektedir.<sup>25</sup> Şeriatî bu durumu, “başlangıçta, Müslüman olmuş biz İranlıların dini İslam'dı, ama kültürümüz Zerdüşti, Sasani ve İranî idi”<sup>26</sup> şeklinde ifade eder.

Benzer şekilde Muhammed İkbâl de bu görüşü destekler nitelikte bir değerlendirmede bulunur. O bu durumu; “İslam tarihinin en önemli olayının ne olduğu sorulsa, hiç tereddüt etmeden İran'ın fethidir derim”<sup>27</sup> şeklinde ifade eder. Bu fetih, İkbâl'e göre, İran'ın İslamlaşması sonucunu doğurmamış; aksine, İslam'ın Acemleşmesine neden olmuştur.<sup>28</sup> Bu yorumlar, İran'ın İslamlaşmasının yalnızca bir din değiştirme süreciyle sınırlı olmadığını; aksine, Fars kültürünün

<sup>23</sup> Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, “Şuûbîlerin Harp Aletleri Konusunda Arapları Tenkitleri”, *Türklerin Faziletleri*, çeviren. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022, 134.

<sup>24</sup> İrfan Şahid, “Edebiyat”, *İslâm Tarihi: Kültür ve Medeniyeti*, çeviren. Kemal Kahraman, editör. M. Holt, Ann. K.Lambton vd. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, c. 4, 220.

<sup>25</sup> Ali Şeriatî, *İran ve İslam*, çeviren. Kenan Çamurcu, Ankara: Fecr Yayınları, 2018, 40.

<sup>26</sup> Şeriatî, *İran ve İslam*, 42.

<sup>27</sup> Muhammed İkbâl, *Yansımalar: Gençlik Notları*, çeviren. Halil Toker, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007, 36.

<sup>28</sup> Muhammed İkbâl, *Makaleler*, çeviren. Celal Soydan, Ankara: Hece Yayınları, 2015, 192-193.

İslam düşüncesi üzerindeki derin etkisinin bir göstergesi olduğunu ortaya koymaktadır.

Müslümanların İran, Hint ve Yunan kültürleriyle ilk teması, Şam merkezli Emevî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte (661) başlamış olsa da esas gelişim, Abbâsîler döneminde, başkentin Bağdat'a taşınmasıyla VIII. yüzyılda ivme kazanmış ve IX. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. IX. yüzyılın ortaları ile X. yüzyılın ortaları arasında Bağdat, Yunan felsefi ve bilimsel eserlerin sistematik biçimde Arapçaya çevrildiği önemli bir çeviri merkezi hâline gelmiştir. Bu çeviri faaliyetlerinin temel motivasyonu, Bizans'a karşı yalnızca askerî değil, aynı zamanda kültürel bir üstünlük kurma arzusu olmuştur. Böylece, Bizans'ın ihmal ettiği Yunan felsefe ve bilimi, Müslüman entelektüeller aracılığıyla yeniden canlandırılmıştır.<sup>29</sup>

Bu çeviri hareketi büyük ölçüde Hristiyanların katkısıyla sürdürülmüşse de, Farmlar, Süryaniler ve Yahudiler de aktif biçimde mütercimlik yaparak bu sürece dâhil olmuşlardır.<sup>30</sup> Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle birlikte, Halife Ebû Câfer el-Mansûr'un himayesinde Cundişapur Akademisi bünyesinde faaliyet gösteren Hintli ve Süryani âlimlerin yanı sıra Harranlılar ve Nebatîler de bu bilimsel çabalara katılmıştır. Bu çevirmenler, Yunanca, Sanskritçe, Nebatice, Süryanice, Pehlevice ve Kıptîce gibi dillerden Arapçaya çok sayıda eser kazandırmışlardır. İbn Ebû Useybia, Bağdat patriği Sergios'un Hipokrat ve Galenos'a ait tıbbî eserleri de dâhil olmak üzere Yunanca birçok eseri Arapçaya çevirdiğini belirtirken; Mes'ûdî, el-Mansûr döneminde Aristoteles'in çeşitli eserlerinin, Öklid'in *Usûlü'l-Hendese*'sinin ve Batlamyus'un *Macestî* adlı eserinin Arapçaya aktarıldığını kaydeder.<sup>31</sup>

Cundişapur Akademisi'ninin hocaları ve erken dönem çevirmenleri yalnızca teorik bilgiyi değil, aynı zamanda pratik fayda sağlayan bilimlerini de önemsemişlerdir. Çevirilerde sadece Süryanice veya Pehleviceden aktarılan Yunan felsefi metinleri değil, aynı zamanda Yunan ve muhtemelen Hint tıbbî da önemli yer tutmuştur. Bu durum, Cundişapur'da tıbbın temel bir bilim dalı olarak

<sup>29</sup> Maria Mavroudi, "Translations from Greek into Latin and Arabic during the Middle Ages: Searching for the Classical Tradition", *Speculum*, 90/1 (Ocak 2015), 30-50.

<sup>30</sup> Peter Adamson, *Philosophy in the Islamic World: A History of Philosophy without any Gaps*, Oxford: Oxford University Press, 2016, c. 3, 47.

<sup>31</sup> Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010, 63.

sistematiik biçimde öğretildiğini ve bu alandaki bilgilerin İslam dünyasında yaygınlaşmasına katkı sağladığını göstermektedir.<sup>32</sup>

Abbâsî Devleti'nin teşekkülüyle birlikte, başkent Bağdat'ta şehir hayatı gelişmiş; çöl anlatılarından farklı olarak, daha rafine ve edebî bir anlatım tarzına duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu ihtiyaca yanıt olarak önce yabancı eserlerin tercümesi yoluna gidilmiştir. VIII. Yüzyılda İbnü'l-Mukaffa', Beydeba'ya atfedilen *Kelile ve Dimne* adlı eserin Pehlevice versiyonunu Arapçaya çevirmiştir.<sup>33</sup> Bu eser, İslam dünyasında farklı bir kültürden çevrilen ilk edebî metin olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle İbnü'l-Mukaffa', çeviri hareketleri tam anlamıyla başlamadan önce dahi İslam coğrafyasında eser çevirisi yapan öncü bir şahsiyet olarak değerlendirilmektedir. en-Nedîm'e göre, asıl adı Rûzbih olan Abdullah b. el-Mukaffa'yı değerli kılan unsurların başında, Sasani kültürü ve Mecûsî inancı içerisinde yetişmiş olması ve sonrasında Basra'ya göç ederek burada Arap dili, dini, ilmi ve felsefesi üzerine derin bir eğitim almış olması gelmektedir.<sup>34</sup>

98

İbnü'l-Mukaffa', Arap dili ve edebiyatı ile birlikte Fars, Hint ve Yunan kültürlerine dair geniş bilgiye sahip olmuş; sahip olduğu kültürel arka plan ile yeni ilmî birikimini kaynaştırma yoluna gitmiştir. Özellikle Farsça ve Hintçe ahlak ve siyaset metinlerini Arapçaya çevirmiş; bir yandan mütercim olarak, diğer yandan ahlakî ve siyasî içerikli özgün eserler kaleme alan bir müellif olarak tanınmıştır.<sup>35</sup> İbnü'l-Mukaffa'nın kariyeri Emevîler döneminde başlamış, II. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hükümdarlığı dönemine kadar sürmüştür. Aynı zamanda el-Mansûr'un danışmanlığını üstlenen İbnü'l-Mukaffa', istikrarlı ve birleşik bir Abbâsî yönetimi inşa etmek amacıyla dönemin siyasî yapısına dair radikal çözüm önerileri geliştirmiştir.<sup>36</sup>

Bu önerilerini *Risâletü's-Sahâbe* adlı eserinde sistemli biçimde sunmuştur. Halife el-Mansûr'a hitaben kaleme alınan bu mektup, Abbâsî Hanedanlığı'nın ilk yıllarına ait nadide siyasî belgelerden biri olup, yeni devletin inşası için

<sup>32</sup>Pines, "Felsefe", *İslâm Tarihi: Kültür ve Medeniyeti*, çeviren. İlhan Kutluer, editör. M. Holt, Ann. K.Lambton vd. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, c. 4, 357.

<sup>33</sup> Michael Jan De Goeje - Griffithes Wheeler Thatcher, "Arabia", *The Encyclopedia Britannica*, New York: Madison Avenue Press, 1911, c. 2, 273.

<sup>34</sup> Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, çeviren. Mehmet Yolcu, Sabri Türkmen vd. editör. Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2017, 306- 307.

<sup>35</sup> İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, c. 21, 130-134.

<sup>36</sup> Julia Bray, "Arabic Literature", *The New Cambridge History of Islam: Islamic Cultures and Societies to the end of the Eighteenth Century*, editör. Robert Irwin, Cambridge University Press, 2011, c. 4, 386.

öngörülen temel ilkeleri ve yönetim vizyonunu içermektedir. İbnü'l-Mukaffa'nın bu eseri, sadece siyasi kurgu açısından değil, aynı zamanda İslam düşüncesine dâhil edilen Fars yönetim geleneklerinin anlaşılması bakımından da büyük önem arz etmektedir.<sup>37</sup>

*Risâletü's-Sahâbe*, yalnızca bir siyasal nasihatname değil, aynı zamanda erken dönem İslam siyaset felsefesine yönelik özgün bir katkı olarak okunabilir. Bu eser, klasik Sasani siyaset düşüncesinin ahlak merkezli yönetim anlayışını, İslam'ın hilafet temelli siyasal modeliyle uzlaştırma çabası taşır. Bu anlamda İbnü'l-Mukaffa, İslam siyaset düşüncesine “doğal düzen”, “adalet”, “meşruiyet” gibi kavramları Pers geleneğinden taşımış ve bunları İslamî bağlamda yeniden anlamlandırmıştır.<sup>38</sup>

Marshall G. S. Hodgson, İbnü'l-Mukaffa'yı ilk klasik Arap nesir yazarları arasında değerlendirir. İbnü'l-Mukaffa, Sasani mutlakiyet anlayışının Pehlevîce dilinde şekillenmiş yazın geleneğini Arap nesir diliyle harmanlayarak, İslam düşüncesi içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle Pehlevîceden çevirdiği fabl tarzındaki ahlakî hikâyeler, kendisinden sonraki birçok yazar için model teşkil etmiş ve Arap nesir üslubunda taklit edilen yeni bir edebî normun oluşumuna zemin hazırlamıştır.<sup>39</sup>

Şahid'e göre, İbnü'l-Mukaffa'nın nesri, Arap edebiyatında üç ana düz yazı türünden biri olan, süssüz, yalın ve doğrudan anlatıma dayanan “mürsel üslup” ile özdeşleşmiştir. Onun anlatım tarzı, içerik ve biçim bakımından sadelikten yana olmasıyla dikkat çeker.<sup>40</sup> Câbirî ise, İbnü'l-Mukaffa'nın kullandığı üslubun, I. Erdeşîr'in gelecekteki hükümdarlara yönelik olarak kaleme aldığı *Erdeşîr Vasiyetnâmesi* adlı Sasani metninden esinlendiğini belirtir.<sup>41</sup> Bu eser, krallık yönetimiyle ilgili deneyimlerin özetlendiği bir külliyat niteliğindedir ve İbnü'l-Mukaffa da bu geleneği Arapça yazdığı mektuplarına uyarlamıştır. Söz konusu metinler, Kur'an ve Medine Vesikası gibi erken İslam dönemi kaynaklarında yeterince yer almayan devlet-toplum ilişkilerine dair eksik alanları tamamlayıcı

<sup>37</sup> Kristo-Nagy, “Ibn al-Muqaffa”, *Acta Orientalia* 62/3 (Ekim 2009), 293.

<sup>38</sup> İbnü'l-Mukaffa, “Risâletü's-Sahâbe”, *İslâm Siyaset Üslubu*, çeviren Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018, 99-119.

<sup>39</sup> Marshall G.Hodgson, *İslam'ın Serüveni: İslam'ın Klasik Çağı*, çeviren. Berkay Ersöz, Ankara: Phoenix Yayınları, 2024, c. 1, 539, 561.

<sup>40</sup> Şahid, “Edebiyat”, *İslâm Tarihi 4*, 208.

<sup>41</sup> Câbirî, *Arap Ahlâkî Aklı*, 188.

niteliktedir. Burada önerilen yönetim modeli, hükümdar, vezir ve danışman ilişkilerini düzenleyen anayasal bir çerçeve sunmaktadır.<sup>42</sup>

İbnü'l-Mukaffa', etik ve siyaseti bir arada ele alan kültürel bir akımın öncüsü olarak görülür. Bu bağlamda hem hükümdarlara, hem yakın çevresindeki danışmanlara hem de genel anlamda saray mensuplarına yönelik üç temel konuda öğütlerde bulunur. Bunlar: Siyasî otoritenin nasıl sürdürüleceği, hükümdara karşı nasıl davranılması gerektiği ve yöneticilerin halka karşı tutumlarının nasıl olması gerektiğidir.<sup>43</sup> Bu kapsamlı yaklaşım, İbnü'l-Mukaffa'nın siyasi ve ahlaki düşüncenin kurumsallaşmasında ne denli etkin bir figür olduğunu ortaya koyar. Aynı zamanda bu yaklaşımlar, onun eski inanç sistemlerinden gelen düşünsel mirası İslam düşüncesiyle ustalıkla kaynaştırdığını göstermektedir.

## 100

Genel anlamda değerlendirildiğinde, Fars düşüncesinin Arap dünyası üzerindeki etkisi iki ana başlık altında incelenebilir. İlk olarak, yerli Fars bilgeliği ve Hint kökenli düşüncelerin etkisi öne çıkar. Bu bağlamda, Hint felsefesine ait ahlaki öğretileri hayvan hikâyeleri aracılığıyla aktaran *Kelîle ve Dimne* adlı eser, en önemli örneklerden biridir ve daha önce belirtildiği üzere İbnü'l-Mukaffa' tarafından Arapçaya çevrilmiştir. İkinci olarak ise, İran dinlerinin etkisinden söz etmek mümkündür. Bu bağlamda Müslümanlarca bilinen başlıca inanç sistemleri Zerdüştlük ve Maniheizm'dir. Bu dinlerin İslam düşüncesine etkileri özellikle Şehristânî'nin (ö. 1153) eserleriyle birlikte tartışılmıştır.<sup>44</sup> Ancak İbnü'l-Mukaffa' gibi eski inancı Maniheizm olan mütercimlerin faaliyetleri, bu etkileri daha erken dönemlerde İslam'a taşımıştır.

Kumeyr'e göre, İslam düşüncesi bu düalist inançlardan sınırlı düzeyde etkilenmiş olsa da Farslar kendi bilgeliğini, Hint düşüncesini ve tasavvuf geleneğini İslam dünyasına aktarmada etkin bir rol oynamıştır.<sup>45</sup> Hint kültürünün Arap literatürü üzerindeki etkisi genellikle İran üzerinden dolaylı bir biçimde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni, Hint düşüncesinin tarihsel olarak öncelikle İran kültürünü etkilemiş olmasıdır. Bu etkileşim çok daha eski dönemlere, İranlılar ile Hintlilerin ortak atası sayılan Aryan halkına kadar

<sup>42</sup> Said Amir Arjomand, "Legitimacy and Political Organisation: Caliphs, Kings and Regimes", *The New Cambridge History of Islam: Islamic Cultures and Societies to the end of the Eighteenth Century*, editör. Robert Irwin, Cambridge University Press, 2011, c. 4, 227.

<sup>43</sup> Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çeviren. Ayşe Meral, İstanbul: Anka Yayınları, 2002, 266.

<sup>44</sup> Yuhanna Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çeviren. Fahreddin Olguner, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992, 48.

<sup>45</sup> Kumeyr, *İslam Felsefesi*, 53.

uzanmaktadır. “İran’da dine dair ilk karşılaşmalar Aryanlar döneminde başlamıştır ve bu döneme ait en eski inanç ise Zervanizm’dir.”<sup>46</sup> Mazdaizm olarak da bilinen bu din, hem Hindistan hem de İran’da eski çağ kültürlerinin temelini oluşturan ortak bir inanç sistemidir. Bu benzerlik, her iki kültür arasındaki yapısal ve inanç temelli etkileşimin derinliğini gözler önüne sermektedir.

Zerdüştlük, Sasaniler döneminde İran’ın resmî dini hâline gelmiş ve İslam’ın gelişyle birlikte resmî kimliğini kaybetse de, etkileri tamamen silinmemiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere, Arapların Orta Asya ve İran’ı fethiyle birlikte Sasani devleti ortadan kalkmış ve bu coğrafyada İslam devleti teşekkül etmiştir. Bu dönüşüm sürecinde dinî ve kültürel kaynaşmalar da kaçınılmaz bir şekilde başlamıştır. Hint düşüncesinin Arap literatürü üzerindeki en yaygın etkisi ise, İbnü’l-Mukaffa’ tarafından Arapçaya kazandırılan *Kelîle ve Dimne* aracılığıyla Hint ahlâk felsefesinin aktarılmasıyla gerçekleşmiştir.<sup>47</sup> Bununla birlikte, İbnü’l-Mukaffa’nın kaleme aldığı edebî ve siyasi eserlerin çoğu da yine *Kelîle ve Dimne*’den ilham alınarak yazılmıştır. Bu durum, Hint kültürünün Fars kültürü aracılığıyla İslam düşüncesine aktarımına açık bir örnek teşkil etmektedir.

Öte yandan, Hint mistisizmi İslam tasavvufunun şekillenmesinde etkili olmuş ve bu etkinin ilk örneklerinden biri, ilk mutasavvıf olarak kabul edilen Bayezid-i Bistâmî’de (ö. 848) görülmektedir. Bayezid-i Bistâmî’nin ailesi de, tıpkı İbnü’l-Mukaffa’ gibi Mecûsî kökenlidir. Bu benzerlik, hem bireysel hem de entelektüel düzeyde kültürel sürekliliğin İslam düşüncesine nasıl taşındığını göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla, İbnü’l-Mukaffa’nın çeviri ve telif faaliyetleri yalnızca bireysel bir entelektüelin çabaları olarak değil, aynı zamanda çok katmanlı bir medeniyetler arası etkileşimin temsilcisi olarak değerlendirilmelidir.

## **2. İskenderiye’nin Fethi Neticesinde Yunan Hikmetinin Bağdat Çeviri Hareketine İntikali ve İbnü’l-Mukaffa’nın Rolü**

İskenderiye, M.Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından Helenistik kültür ideali doğrultusunda kurulmuş ve bu amaca hizmet eden önemli bir kültür ve

<sup>46</sup> Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi: Kökenleri, Kaynakları, Ana Temaları*, İstanbul: Pinhan Yayınları, 2018, 107.

<sup>47</sup> Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çeviren. Muammer İskenderoğlu ve Atilla Arkan, İstanbul: Litera Yayınları, 2024, 23.

bilim merkezi hâline gelmiştir. Asya, Afrika ve Avrupa'nın kavşak noktasında yer alması, şehri hem ticari hem de kültürel bakımdan cazip bir merkez haline getirmiştir. Müslümanların VII. yüzyılda gerçekleştirdiği fetih sırasında İskenderiye, hâlen Grekçe'nin felsefe ve ilâhiyat alanlarında öğretildiği başlıca entelektüel merkezlerden biriydi. İskender'in ölümünün ardından, özellikle II. Batlamyus'un desteklediği kurumsal yapılanmalar sayesinde şehir bir üniversite şehri niteliğine bürünmüş; yüzyıllar içinde gelişen entelektüel zemin, süreç içerisinde Yahudi ve Hristiyan felsefesiyle birlikte Eflatunculuk, Aristoculuk, Stoacılık, Epikürçülük ve Yeni Eflâtunculuk gibi çeşitli felsefi akımların odak noktası hâline gelmiştir.<sup>48</sup> VI. yüzyılda Bizans'a bağlı olan İskenderiye şehri, Konstantinopolis'ten sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun ikinci büyük şehri konumundaydı. Bu dönemde İskenderiye, Hristiyan-Monofizit mezhebinin merkezi hâline gelmişti.<sup>49</sup>

## 102

I. Justinianus'un 529 yılında Atina Akademisi'ni kapatmasının ardından birçok filozof İskenderiye'ye göç etmiştir. Böylelikle İskenderiye yalnızca Yunan entelektüel mirasının değil, aynı zamanda Doğu'nun mistik ve dinî geleneklerinin de birleşim noktası olmuştur. Bu kültürel yoğunluk, Mısırlı Plotinos'un (ö. 270) başlattığı ve Porfiryus'un (ö. 303) sürdürdüğü Yeni Eflatunculukla zirveye ulaşmış; felsefe ile ilahiyatın iç içe geçtiği bu öğreti hem Hristiyan hem Yahudi hem de Müslüman düşünürlerce yüzyıllarca temel bir referans olarak benimsenmiştir. Yeni Eflatuncu düşünce, özellikle Plotinos'un "Bir" kavramı üzerinden, İslam felsefesinde tevhid (birlik) fikriyle doğal bir kavramsal kesişim sunmuştur. Tanrı'nın mutlak birliği, aşkınlığı ve zorunlu varlık olarak ele alınışı, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürlerde Yeni Eflatunculuğun etkisiyle sistematik hâle gelmiştir. Bu felsefi dilin inşasında çeviri faaliyetlerinin dolaylı etkisi, İbnü'l-Mukaffa' gibi kültürel aktarıcı figürlerin oluşturduğu entelektüel atmosferde temellenmiştir.

İslam dünyasının Yunan düşüncesinden faydalanma süreci büyük ölçüde bu Helenistik kültür aracılığıyla mümkün olmuştur. Atina Akademisi'nin kapatılmasının ardından İskenderiye'ye göç eden bilginler, beraberlerinde Yunan felsefe ve bilimine ait eserleri de taşımışlardır. Bu eserler önce Süryanice ve Aramcaya, ardından Arapçaya çevrilerek İslam dünyasına aktarılmıştır. İskenderiye'de oluşan entelektüel birikim, zamanla Antakya, Harran ve nihayet

<sup>48</sup> Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, c. 40, 499.

<sup>49</sup> Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2010, 161-162.

Bağdat'a kadar taşınmıştır. Bu süreçte Platon'un düşünceleri Yeni Eflatunculuk yoluyla, Aristoteles'in görüşleri ise Afrodisiaslı İskender'in şerhleri aracılığıyla İslam dünyasına ulaşmıştır.

Bununla birlikte, İskenderiye kütüphanesinin Bizans yönetiminin baskısı altında yakılması, bu entelektüel mirasın büyük ölçüde kaybolmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, Müslümanlar bölgeyi fethettiklerinde bu bilgi birikiminin yalnızca sınırlı bir kısmına ulaşabilmişlerdir. İslam kaynaklarında Halife b. Hayyât, *et-Târîh* adlı eserinde, Hicrî 21 yılında Amr b. Âs tarafından İskenderiye'nin fethedildiğini bildirmektedir.<sup>50</sup> Bu fetihle birlikte Greko-Mısır kültürüyle harmanlanmış Helenistik düşünce, İslam düşüncesiyle doğrudan temas etmiştir.<sup>51</sup>

Bu entelektüel birikim, Arapların İskenderiye'yi fethinden sonra Antakya'ya taşınmış ve burada kurulan Antakya Medresesi'nde çeviri faaliyetleri devam etmiştir. Daha sonra bu faaliyetler, İslam dünyasının siyasi ve kültürel merkezi hâline gelen Bağdat'a aktarılmıştır. Bu bağlamda İskenderiye'den başlayan kültürel aktarım hattı, İslam dünyasında gelişen çeviri hareketlerinin temelini oluşturmuştur.<sup>52</sup>

İbnü'l-Mukaffa'nın rolü de bu kültürel aktarım sürecinde son derece önemlidir. Her ne kadar o doğrudan Yunan metinlerini çevirmemiş olsa da Helenistik ve İran kaynaklı bilgeliğin İslam düşüncesine aktarımında köprü işlevi görmüştür. Özellikle İran'daki çeviri faaliyetleri ve Farsça'dan Arapçaya çevirdiği eserlerle İbnü'l-Mukaffa, hem Yunan hikmetinin hem de Hint ve İran düşüncesinin İslam kültürüne intikaline zemin hazırlamıştır. Onun tercüme ettiği eserlerdeki felsefî, ahlakî ve siyasî unsurlar, Yeni Eflatunculuk gibi Helenistik geleneklerle doğrudan veya dolaylı biçimde örtüşmekte; böylece İskenderiye'nin mirasının Bağdat'a taşınmasında entelektüel bir halkayı temsil etmektedir.

Abbâsîler döneminde Bağdat, İslam dünyasının ilmî ve kültürel merkezi konumuna yükselmiştir. Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Mecûsî ve Hindu kökenli birçok âlimin bu şehirde bir araya gelmesi, farklı entelektüel geleneklerin etkileşimi için zemin hazırlamıştır. Halife, hem bilgiye olan şahsi ilgisi hem de

<sup>50</sup> Halife b. Hayyât, *et-Târîh: İlk Kronolojik İslâm Tarihi*, çeviren. Ömer Sabuncu vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019, 129.

<sup>51</sup> Macid Fahri, *İslâm Felsefesi Kelâmı ve Tasavvufuna Kısa Bir Giriş*, çeviren. Şahin Filiz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2008, 23.

<sup>52</sup> Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010, 47.

entelektüel kabiliyetiyle bu sürece öncülük etmiş ve Beytu'l-hikme adıyla sarayında büyük bir kütüphane ve ilim merkezi kurmuştur. Astronomi ve tıp gibi alanlara özel ilgi gösteren halife, Cundişapur Mektebi'nin önde gelen hocalarını Bağdat'a davet etmiş; Curcîs b. Cibrîl'i saray hekimbaşı, Mâseveyh'i eczacıbaşı, Nevbaht'ı ise müneccimbaşı olarak tayin etmiştir. Medine, Dımaşk, Hıms, Basra, Kûfe ve Harran gibi ilim merkezlerinden gelen birçok âlim Bağdat'a yönelmiş ve burada hem tercüme hem de telif faaliyetleriyle zengin bir entelektüel ortam oluşturmuştur. Bu çeviri hareketi, özellikle Beytu'l-hikme çevresinde sistematik hale getirilmiş ve Yunanca, Süryânîce, Pehlevîce ve Sanskritçe gibi dillerden Arapçaya aktarılan klasik eserlerle İslam düşüncesi derinleşmiştir. Bu gelişmeler, İslam medeniyetinin diğer dünya medeniyetleriyle entegrasyonunu sağlamış; Bağdat, ilim ve edebiyat erbabının merkezi hâline gelmiştir. Böylelikle Abbâsî sarayı, kültürel canlılık açısından antik Atina ve İskenderiye ile karşılaştırılabilir bir seviyeye ulaşmıştır.<sup>53</sup>

## 104

el-Mansûr döneminin öne çıkan mütercimleri arasında Abdullah b. el-Mukaffa, Nevbaht, Curcîs b. Cibrîl, Mâseveyh, Bağdat Patriği Sorcios, İbrahim el-Fezârî, oğlu Muhammed el-Fezârî, Fadl b. Nevbaht, Maşâallah ve Ömer b. Ferruhân et-Taberî gibi önemli isimler bulunmaktadır.<sup>54</sup> Bu çeviri hareketi, İskenderiye'de gelişen Platoncu ve Aristotelesçi düşüncenin Bağdat'a taşınmasını sağlamıştır. Böylece Araplar, Yunan felsefesiyle daha yakından temas kurmuş ve bu fikirleri İslam diniyle uzlaştırma çabasına girişmişlerdir.

İskenderiye'de gelişen ve medreselerde okutulan birçok ilim Bağdat'ta bireyler aracılığıyla temsil edilmiş; ancak bu kişilerin sistemli öğretim kurumlarına bağlı olmadığı görülmektedir. Bu bilginler, çoğunlukla kendi otoritelerinin sınırlarını kabul ederek çeviri, yorum ve telif gibi faaliyetlerle uğraşmışlardır.<sup>55</sup> Bunun sonucunda, ilim dili olarak Arapçanın öne çıkmasıyla birlikte tercüme faaliyetleri yoğunlaşmış, Grek düşüncesi İslam kültürüne doğrudan çeviriler yoluyla dâhil edilmiştir.<sup>56</sup>

Bu tercüme hareketleri, özellikle İslam'ın birinci ve ikinci asırlarında yoğunluk kazanmıştır. İslam medeniyetinin erken dönemlerinde, Fars, Hint, Yunan ve Roma gibi büyük uygarlıklara ait temel eserler Arapçaya çevrilmiş; Yunanca, Süryanice, Farsça, İbranice, Hintçe, Nebatice ve Kıptice gibi çeşitli diller

<sup>53</sup> Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 18-19.

<sup>54</sup> Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 18-19.

<sup>55</sup> Kumeyr, *İslam Felsefesi*, 133.

<sup>56</sup> W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çeviren. Osman Demir, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022, 282.

bu süreçte önemli rol oynamıştır. Başlangıçta daha çok Sasani kültürüne ait edebi, tarihi ve dini metinler çevrilmişken; zamanla Hristiyan teolojisi ve Yunan felsefesine ait eserler de çeviri programına dâhil edilmiştir. Bu gelişme, İslam entelektüel geleneğinin çok yönlü ve disiplinler arası bir temel üzerinde yükselmesini sağlamıştır.<sup>57</sup>

İbnü'l-Mukaffa', Emevîlerin son dönemleri ile Abbâsîlerin kuruluş yıllarında yaşamış olup her iki dönemde de mütercimlik ve kâtiplik görevlerinde bulunmuştur. Ancak tercüme faaliyetlerinin büyük bölümü, Halife el-Mansûr döneminde Bağdat'ta gerçekleştirilmiştir. Güvenilir ilk felsefî çeviriler, Abbâsî halifesi el-Mansûr dönemine tarihlenmektedir. Bu bağlamda, Aristoteles'in *Kategoriler*, *Hermeneutica* ve *Birinci Analitikler* adlı eserlerinin Abdullah b. el-Mukaffa veya oğlu Muhammed tarafından çevrildiği rivayet edilmektedir.<sup>58</sup> Kiftî'ye göre, İbnü'l-Mukaffa', Aristoteles'in *Kategoriler* ve *Kitâbü'l-İbâre* (Bari Armanias) adlı mantık eserlerini Arapçaya kazandırmıştır.<sup>59</sup> Bağdat'ta tercüme edilen metinlerin çoğu İskenderiye kaynaklı olmakla birlikte, İran ve Hindistan'dan gelen Farisî ve Hint menşeli eserler de önemli bir yer tutmuştur. İbnü'l-Mukaffa'nın çevirileri arasında şunlar yer almaktadır: Aristoteles'in üç mantık kitabı, *Hudâyname fî Siyeri Mülûki'l-Acem*, *Âyin-nâme*, *Kitâbü Mazdek*, *Kitâbü't-Tâc fî Sîreti Enûşirvân*, *Kitâbü Sikîsran*, *Kitâbü Tenser*, Porfiriyus'un mantık kitapları ile Mânî, Deysan ve Markios gibi gnostiklerin eserleri. Pehlevîce'den çevrilen önemli eserler arasında *Kitâbü Kârnamek*, *Kitâbü Zemzeme*, *Kitâbü Kârvand* ve *Kitâbü's-Şâhî* yer almaktadır.<sup>60</sup>

İbnü'l-Mukaffa' gibi Fars kökenli Müslüman ve Zerdüş kökenli âlimler, bu çevirilerle Sasani kültürünü ve düşüncesini yeniden ihya etme amacı taşımışlardır. Hem Pehlevîce, Farsça ve Yunanca metinleri Arapçaya çevirmeleri hem de kendi telif eserleriyle bu ideolojik mirası beslemeleri, onları yalnızca mütercim değil, aynı zamanda kültürel aktarıcılara dönüştürmüştür. Emevî döneminde mektuplar ve divan çevirileriyle başlayan bu faaliyetler, Abbâsîler döneminde edebî, dinî, felsefî ve ilmî metinlerin çevirisiyle devam etmiş; İbnü'l-Mukaffa'nın şahsında İslam düşüncesine Farisî ve Helenistik etkilerin entelektüel köprüsü kurulmuştur.

<sup>57</sup> Abdulnasır Süt, *Basra ve Mu'tezile: İlk Üç Asır*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018, 163-164.

<sup>58</sup> Fahri, *İslâm Felsefesi Kelâmı*, 24-25.

<sup>59</sup> Vezir Cemâlüddîn İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, çeviren. Abdulhalik Bakır, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024, 73-74.

<sup>60</sup> Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 17-18.

## Sonuç

İslam medeniyetinin erken dönemlerinde başlayan ve özellikle Abbâsîler döneminde kurumsallaşan tercüme faaliyetleri, yalnızca farklı dillerden bilgi aktarımını değil, aynı zamanda İslam düşüncesinde köklü bir entelektüel dönüşümün temelini oluşturmuştur. Yunanca, Süryânice, Farsça, Hintçe ve Kıptice gibi çeşitli dillerden yapılan çeviriler aracılığıyla, İslam dünyası Antik Yunan felsefesi, Sasani siyasî düşüncesi, Hint matematiği, Hristiyan teolojisi ve diğer kadim kültürlerin bilgi mirasıyla doğrudan temas kurmuştur.

Başlangıçta Sasani kültürüne ait edebî, tarihî ve dinî metinlerle sınırlı kalan bu tercüme, zamanla Yunan felsefesi, tıp, mantık, matematik, astronomi ve doğa bilimleri gibi alanları da kapsayacak şekilde genişlemiş; farklı kültürlerin entelektüel birikimi Arapça ortak paydasında birleştirilerek özgün sentezlere ulaşılmıştır. Bu çeviri hareketleri, Beytu'l-hikme gibi kurumlar etrafında sistematik bir nitelik kazanmış ve İslam medeniyetinin evrensel değerlere açık, çok kültürlü bir etkileşim modeli sunduğunu ortaya koymuştur.

**106**

Bu süreç, yalnızca Müslüman düşünürlerin değil; farklı din, mezhep ve kültür mensubu âlimlerin de katkı sağladığı, disiplinler arası bir ilim ortamının doğmasına vesile olmuştur. Böylelikle İslam Medeniyeti, Orta Çağ boyunca dünya bilim ve düşünce tarihinde öncü bir rol üstlenmiş; tercüme faaliyetleri ise, bu medeniyetin sadece geçmiş bilgiyi devralmadığını, aynı zamanda yeni bilgi üretimi sürecine dâhil olduğunu göstermiştir.

Bu bağlamda, İslam düşüncesi üzerinde derin etkiler bırakan Farişî kültürün ilk aktarıcılarında biri olarak İbnü'l-Mukaffa' öne çıkmaktadır. Arap fetihlerinin ardından coğrafi sınırların genişlemesiyle artan kültürel etkileşimlerin merkezinde yer alan bu isim, yalnızca bir mütercim değil; aynı zamanda siyasî, ahlakî ve kültürel yapıların şekillendirilmesinde etkin bir rol üstlenmiştir.

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Basra, Kûfe, İskenderiye ve Bağdat gibi şehirlerde çeviri faaliyetleri zirveye ulaşmış; bu merkezlerde toplanan âlimler, kültürlerarası etkileşimle ilmî seviyeyi en üst noktaya taşımışlardır. Bu faaliyetler sadece bilgi aktarımını değil, aynı zamanda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında rasyonel tartışmaları da doğurmuş ve İslam düşüncesinde kelâm ve felsefe temelli sorgulamalara zemin hazırlamıştır. Bu tartışmalarda özellikle Aristoteles felsefesi başat bir rol oynamış; din-felsefe ilişkisine dair uzlaşmazlıklar derinlemesine incelenmiştir.

Çeviri hareketlerinin hız kazandığı dönemlerde, hem halifeler hem de mütercimler, Zerdüşt inancı ve Sasani kültürü gibi kadim öğretileri hatırlatma ve yeniden canlandırma amacı taşımışlardır. Özellikle Halife el-Mansûr döneminde başlayan bu eğilim, Yunanca metinlerin çevirisi aracılığıyla Zerdüşt ideolojisini ihya etmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda kurulan Beytû'l-Hikme, yalnızca Yunanca-Arapça çevirilerin değil; özellikle Pehlevice-Arapça çevirilerin kurumsallaştığı bir merkez olmuştur. Yunanca metinlerin çoğu ise Süryaniceye çevrildikten sonra Arapçaya aktarılmış ve bu süreçte de yine Zerdüştçü etkiler gözetilmiştir.

İbnü'l-Mukaffa'nın rolü, bu ideolojik hareketin öncülerinden biri olarak dikkat çekicidir. Zerdüştçü geçmişe sahip olması, onun çeviri faaliyetlerinde sadece teknik değil, aynı zamanda fikrî bir yönelime sahip olduğunu göstermektedir. Onun Farisî metinleri Arapçaya çevirmesi, aynı zamanda Zerdüştçü ideolojinin yeniden hatırlanması çabasının da bir parçası olmuştur. Dolayısıyla çeviri hareketleri, yalnızca kültürel bir zenginleşme değil, aynı zamanda felsefî bir evrimin aracıdır. Bu hareketler sayesinde İslam medeniyeti, sadece önceki bilgiyi korumakla kalmamış, onu yorumlayarak özgün kavramsal sistemler üretmiştir. Bu bağlamda İbnü'l-Mukaffa', metinlerin dilsel taşıyıcısı olmanın ötesinde, fikirlerin ve kavramların yeni bir ontolojik bağlama taşınmasını sağlayan bir felsefe taşıyıcısıdır. İbnü'l-Mukaffa'nın el-Edebü's-Sağîr, el-Edebü'l-Kebîr, Risâletü's-Sahâbe ve ed-Dürretü'l-Yetîme gibi eserlerinde bu etki açıkça gözlemlenmektedir. Bu eserler Türkçeye "İslam Siyaset Üslûbu"<sup>61</sup> başlığı altında çevrilmiş olup, erken dönem İslam ahlâkı ve siyaset teorisinin Farisî etkilerle nasıl şekillendiğini gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak, İbnü'l-Mukaffa'nın yaptığı çeviriler ve kaleme aldığı eserler, İslam düşüncesinin başka kültür ve inançlarla ilk defa sistematik olarak etkileşime geçtiği süreci başlatmıştır. Bu nedenle, İslam'da Hint, Yunan ve Acem etkisinden söz edildiğinde, akla ilk olarak İbnü'l-Mukaffa' gelmektedir. Onun çabaları, İslam medeniyetinin evrensel bilgiyle bütünleşmesini sağlayan önemli bir kırılma noktasını temsil etmektedir. Eserleri ile İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn Tûsî ve Celâleddîn Devvânî gibi birçok İslam ahlak filozofunu derinden etkilemiştir.

---

<sup>61</sup> İbnü'l-Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu*, çeviren. Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

### KAYNAKÇA

Adamson, Peter; *Philosophy in the Islamic World: A History of Philosophy without any Gaps*. 3. Cilt. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2016.

Apak, Âdem; *Anahatlarıyla İslam Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.

Arjomand, Said Amir; "Legitimacy and Political Organisation: Caliphs, Kings and Regimes". *The New Cambridge History of Islam: Islamic Cultures and Societies to the end of the Eighteenth Century*. Editör Robert Irwin. 4/223-273. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521838245.009>.

Baltacı, Cahid; *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.

**108**

Bayrakdar, Mehmet; *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Belâzürî; *Ensâbü'l-Eşrâf (İslâm Tarihinde Öncü Şahsiyetler)*. Çeviren Musa k. Yılmaz. 2. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Bray, Julia; "Arabic Literature". *The New Cambridge History of Islam: Islamic Cultures and Societies to the end of the Eighteenth Century*. Editör Robert Irwin. 4/383-413. Cambridge University Press, 2011.

Câbirî, Muhammed Âbid; *Arap Ahlâkî Aklı: Arap Kültüründeki Değer düzenlerine Yönelik Çözümleyici Eleştirel Bir Araştırma*. Çeviren Muhammet Çelik. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr; "Şuûbîlerin Harp Aletleri Konusunda Arapları Tenkitleri". Çeviren Ramazan Şeşen. 130-134. *Türklerin Faziletleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022.

Chokr, Melhem; *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. Çeviren Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.

Durmuş, İsmail; "İbnü'l-Mukaffa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Endelüsî, Said; *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

- En-Nedîm, Muhammed b. İshâk; *el-Fihrist*. Çeviren Mehmet Yolcu vd. Editör Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Fahri, Macid; *İslam Ahlak Teorileri*. Çeviren Muammer İskenderoğlu ve Atilla Arkan. İstanbul: Litera Kitap. 7. Basım. 2024.
- Fahri, Macid; *İslâm Felsefesi Kelâmı ve Tasavvufuna Kısa Bir Giriş*. Çeviren Şahin Filiz. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen; *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. Çeviren Hasan Kurt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Goeje, Michael Jan De vd.; "Arabia". *The Encyclopedia Britannica*. 2/271-276. New York: Madison Avenue, 1911.
- Gutas, Dimitri; *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. Çeviren Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Halîfe b. Hayyât; *et-Târîh: İlk Kronolojik İslâm Tarihi*. Çeviren Ömer Sabuncu ve Mahmut Sabuncu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hodgson, Marshall G. S.; *İslam'ın Serüveni: İslam'ın Klasik Çağı*. Çeviren Berkay Ersöz. 1. Cilt. Ankara: Phoenix Yayınları, 2024.
- İbn Haldun; *Miftahu'l-İber (İber'in Anahtarı: İnsanlık ve Peygamberler Tarihi'ne Giriş)*. Çeviren Abdullatif Suphi Paşa. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2023.
- İbnu'l-Kıftî, Vezir Cemâlüddîn; *İhbâru'l-Ulemâ*. Çeviren Abdulhalik Bakır. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.
- İbnü'l-Mukaffa'; *İslâm Siyaset Üslûbu*. Çeviren Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İkbâl, Muhammed; *Makaleler*. Çeviren Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- İkbâl, Muhammed; *Yansımalar: Gençlik Notları*. Çeviren Halil Toker. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Kristo-Nagy, Istvan T.; "Reason, Religion and Power Ibn al-Muqaffa". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 62/3 (Ekim 2009) 285-301.
- Kumeyr, Yuhanna; *İslam Felsefesinin Kaynakları*. Çeviren Fahreddin Olguner. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.

Macit, Muhittin; "Tercüme Hareketleri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/498-504. İstanbul, TDV Yayınları, 2011.

Mavroudi, Maria; "Translations from Greek into Latin and arabic during the Middle Ages: Searching for the Classical Tradition". *Speculum* 90/1 (Ocak 2015) 28-59.

Miquel, Andre; *Doğuşundan Günümüze İslâm Medeniyeti*. Çeviren Ahmet Fidan - Hasan Menteş. İstanbul: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2003.

O'leary, De Lacy; *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. Çeviren Yaşar Kutluay ve Hüseyin Yurdaydın. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.

Pines, S.; "Felsefe". çev. İlhan Kutluer. *İslâm Tarihi: Kültür ve Medeniyeti*. Editör M. Holt, Ann. K. S. Lambton vd. 4. Cilt/354-397. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

## **110**

Roux, Jean-Paul; *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Çeviren Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999.

Starr, S. Frederick; *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. Çeviren Yusuf Selman İnanc. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.

Suçin, Mehmet Hakkı; *Dünden Bugüne Arapçaya Çevirinin Serüveni*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012.

Sunar, Cavit; *İslâm Felsefesi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.

Süt, Abdulnasır; *Basra ve Mu'tezile: İlk Üç Asır*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Şahid, İrfan; "Edebiyat". Çeviren Kemal Kahraman. *İslâm Tarihi: Kültür ve Medeniyeti*. Editör M. Holt, Ann. K. S. Lambton vd. 4. Cilt/203-243. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Şeriati, Ali; *İran ve İslam*. Çeviren Kenan Çamurcu. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed bin Cerir; *Tarih-i Taberî*. Çeviren M. Faruk Gürtunca. 4. Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınları, Tarihsiz.

Vaux, William Sandys Wright; *Persler: Parthlar, Sasaniler*. Çeviren Berna Asuman Uzun. İstanbul: Say Yayınları, 2022.

Watt, W. Montgomery; *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. Çeviren Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.

Yıldırım, Nimet; *İran Mitolojisi: Kökenleri, Kaynakları, Ana Temaları*. İstanbul:  
Pinhan Yayınları, 2018.

İSLAM DÜŞÜNCESİNİN ŞEKİLLENMESİNDE ERKEN DÖNEM ÇEVİRİ HAREKETLERİ VE İBNÜ'L-MUKAFFA'NIN ROLÜ

*THE ROLE OF EARLY TRANSLATION MOVEMENTS AND IBN AL-MUQAFFA IN THE FORMATION OF ISLAMIC THOUGHT*

Büşra BİLGİN